

Gáll Ernő

Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika

A mai rendkívüli társadalmi-szellemi cezúrák, a csődök, kiábrándulások és újra-kezdések idején kitüntetett fontosságot nyert a folytonosság s a megszakítottság viszonya, s illetéknépp a filozófiai hagyományok kezelése is — bizonyos vonatkozásokban — új megvilágításba került. Persze a bölcséleti tradíciók ápolása eddig sem volt a társadalompolitikai mozgásoktól független; az értelmezések, „átértékelések” és „újjaértékelések” megfogalmazói többnyire valamely — hatalmi elvárásokat közvetítő — ideológiai követelményrendszerhez (is) igazodtak. Ez a körülmény nyilván nemigen szolgálta a filozófiai hagyományápolás javát, nem emelte színvonalát, nem öregbítette hitelét, ám azt se tévesszük szem elől, hogy a múlt eszmei örökségével való sáfarkodás mindig a különböző irányzatok és iskolák vetélkedésének, konfliktusainak a hatása alatt folyt.

Igy történt ez az elmúlt évtizedek során Erdélyben is, s ha most arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam egy erdélyi bölcséleti iskola létének és utóéletének a kérdését, egyrészt mesterségesen előidézett amnéziákkal és tabukkal kell visszamenő hatállyal szembesülnöm, másrészt a kisebbségi helyzet tegnapi és mai meghatározó tényezőivel is számolok. Ilyen összefüggések között állapíthatom meg, hogy az 1944 utáni korszakban a filozófiatörténeti kutatások és közlések — az ingamozgást követve — előbb túlnyomórészt az addig mellőzött materialista gondolkodókat, tendenciákat emelték ki, majd az egyoldalú szemléletet meghaladva, az erdélyi gondolkodás egyre tágabb forrásvidékéről mentettek. Bolyai János hagyatékát például már az ötvenes évek elején a maga sokoldalú jelentőségében sikerült felmutatni.

Hanák Tibor *Az elfelejtett reneszánsz* címet adta annak a munkájának¹, amelyben a XX. század első felének magyar filozófiai hagyatékát eleveníti fel. Könyvében — mint egyébként legtöbb művében — erdélyi szerzőket is szemügyre vesz, hogy őket szintén a feledés homályából ragadja ki. Nos, ezeknek az 1947—48 után mellőzött, illetve rendszerint méltánytalanul megítélt gondolkodóknak java részét — éppen az említett kedvezőbb kurzus menetében — már sikerült tárgyilagos jellemzések kíséretében ébreszteni. Említést érdemel, hogy ez a fejlemény ama reneszánsznak is köszönhető volt, amely — Hanák Tibor másik könyvének címére² utalva — valóban elmaradt, ám a kiteljesedés hiánya ellenére e téren is ösztönzően érvényesült. Az államvallási dogmatizmust áttörő, a nemzetiségi művelődés időt álló értékeit árnyaltabban megközelítő s azokat a beolvasztó politikával szemben eszmei-erkölcsi vétezetként tudatosító, tényleges világnézeti párbeszédet kezdeményező irányzatra gondolok. Ez az irányzat olyan baloldali értékeket is kimentett a szűkkeblű szektarianizmus tilos zónáiból, mint amilyen a Korunk és G. G. öröksége volt.

Le szeretném szögezni azonban, hogy nem magunktól kezdtünk — e törekvések során — az erdélyi iskola (újra) fel fedezésével foglalkozni. A késztetés kívülről jött. Egy hollandiai út alkalmával kaptam meg Kibédi Varga Sándor tanulmánygyűjteményét³, amely *Az erdélyi és a bádeni iskola* című (1939-ben megtartott) előadásának szövegét is

¹ Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz*. Bern 1981.

² Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz*. A marxista filozófia Magyarországon. Bern 1979.

³ Kibédi Varga Sándor: *A szellem hatalma*. München 1980.

tartalmazza. Ez annak idején a Budapesti Szemle 1939. évi 738. kötetében már megjelent, s a magyar és német filozófia kapcsolatait taglalva, egy, a bádeni iskolával rokon, Böhm Károly munkásságából kinőtt, Kolozsvár központú csoportot mutatott be. A szerző úgy látta, hogy ez az iskola, amelynek tagjai között Bartók Györgyöt, Ravasz Lászlót, Tankó Bélát, Makkai Sándort, Tavaszy Sándort említi, egy ideig ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozott, majd az axiológia területén fejtett ki számottevő tevékenységet. (A Böhm körül, illetve nyomán kialakult csoportra Joó Tibor is utalt.) Az értékfilozófiai orientáció — Kibédi Varga szerint — Böhm érdeme, akinek nevéhez európai viszonylatban is úttörő axiológiai eredmények fűződnek. Ilyenténképp az erdélyi iskola az újkantiánus áramlatokkal, elsősorban pedig a Windelband—Rickert-féle „délnyugati német” iskolával találkozik.⁴ Döntően az értékek filozófiai vizsgálata köti össze őket. (Ezzel összefüggésben kell rámutatnom arra, hogy Somló Bódog kolozsvári egyetemi tanár — a pozitívizmustól elfordulva — szintén újkantiánus ösztönzésre értékelméleti vizsgálódásokba kezdett, amelyeket Szegő Katalin szerint — jogbölcseleti kutatásaiban nélkülözhetetlennek ítélt.) A második világháború által megszakított, majd eltemetett magyar filozófiai újjáéledésnek szentelt — említett — könyvében Hanák Tibor a következőket írja: „Böhmnek és Bartóknak köszönhetjük, hogy a filozófiában «erdélyi iskoláról» beszélhetünk, mely a neokantianizmus értékelméleti irányának leányvállalata volt.”⁵

De mit is értsünk filozófiai iskolán, s beszélhetünk-e valóban egy Böhm alapította ilyen jellegű csoportosulásról?

A filozófia története — mint ismeretes — számos iskolát tart nyilván, s ezek rendszerint egy-egy kiemelkedő gondolkodó körül, örökségének éltetésére, továbbfejlesztésére jöttek létre. Körülhatárolt kutatási ágat, elméleti alapvetést, módszertani opciót képviselnek, és gyakran elnevezésükben valamely egyetemi központhoz, városhoz, vidékhez kötődnek. Jellemző rájuk a „mi-tudat”, az együvé tartozás tudata; kapcsolataikat az együttműködés, a munkamegosztás különböző intenzitású formáiban élik, valósítják meg. Többnyire antológiákban, folyóiratokban lépnek fel közösen, s az is képletükhöz tartozik, hogy elvi-metodológiai elköteleződéseiket más csoportokkal szemben többé-kevésbé szolidárisan fenntartják, védik. Munkásságuk legtöbbször intézményi alakot ölt: egyetemi tanszékeken, kutatóintézetekben, folyóiratok szerkesztőségeiben jelentkeznek. E keretek között termékenyítő „agyostromok”, kölcsönhatások alakulnak ki. A személyes kapcsolatok is igen fontosak.

Nem érdektelen megvizsgálni, alkalmazható-e a filozófiai iskolák esetében Thomas S. Kuhnnak a tudományos közösségeket összetartó paradigmákról szóló elmélete. A tudományos forradalmak szerkezetét elemző, annak idején nagy port felkavart könyv⁶ szerzője szerint a tudományos közösségek valamely tudományszak művelőiből állanak össze. Az adott kutatási ágban egyidejűleg több csoport működhet, s ezek vizsgálódásaikat egyazon terület, problémakör megvilágítására is folytathatják. Eltérő szempontok, eljárások okán azonban köztük nézetkülönbségek, sőt ellentétek alakulhatnak ki. Kuhn felfogásában az iskolák belső egységét paradigmák, a megismerést vezérlő alaptételek, alapszemléletek, credók biztosítják, s ugyancsak a paradigmák szabják meg, hogy mi fogadható el megismerést, kutatást igénylő-érdemlő problémaként. A paradigmák azonban nem örök értelműek. Elévülhetnek, érvényüket veszthetik, s ez a folyamat

⁴ I.m. 56—58.

⁵ I.m. 70.

⁶ Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalom szerkezete*. Bp. 1984.

válságba torkollhat. Ilyenkor a tudomány fejlődésében forradalomra van szükség. „Az eredmény — írja Kuhn — az áttérés egy új paradigmára — tudományos forradalom.”⁷

Mindezeket az ismérveket, szempontokat figyelembe véve, arra a következtetésre jutottam, hogy a Böhm-tanítványok közösségét csak bizonyos megkötésekkel minősíthetjük utólag iskolának. Az értékelméleti paradigma például nem jelentkezik egyforma fajsúllyal a csoport minden tagjánál, akiknél a „mi-tudat” erőteljesebb összekötő funkciója is többnyire hiányzik. A fenntartásokat Halasy-Nagy József észrevételei — bizonyos tekintetben — alátámasztani látszanak. A két világháború közötti korszak filozófiatörténésze arra utal ugyanis, hogy Böhm „merev és hajthatatlan egyénisége” nem hatott felszabadítóan a tanítványokra, majd leszögezi: „Így lehetünk szemtanúi annak a különös jelenségnek, hogy Magyarországon először Böhm körül alakult ki egy filozófiai iskola, de ez az iskola nem fejlődik, mert dogmának „hajlandó tekinteni mestere szellemi örökségét.”⁸

Nem térhetek ki most érdemben Halasy-Nagy József bírálatára, nem is feladatom. Ha megjegyzései többé-kevésbé helytállóak is, tény, hogy részint az egykori kolozsvári egyetemi professzor érték-bölcseleti munkásságának ösztönzésére tájainkon 1918 után egy olyan társadalomfilozófiai-erkölcstani irányzat lépett fel, amelynek képviselői a kulturális értékek közösségmegtartó funkcióját emelték ki. Az irányzathoz tartozók (Makkai Sándor, Tavaszy Sándor, Imre Lajos és mások) a Böhm-féle orientációból nyerték belső eszmei-etikai indítékaikat, amelyeket keresztyén ideológiai ihletésű elvekkel, nézetekkel dúsítottak fel. Munkásságuk egy sajátos „kisebbségi etika” körvonalazásához is vezetett, s ebben böhmi impulzusok ismerhetők fel. Ez az etika — véleményem szerint — Böhm Károly axiológiájának utóéletéhez tartozik. (Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy Hajós József, aki oroszánrészt vállalt az erdélyi filozófiai hagyományok feltárásában, s aki Böhm Károly gondolatvilágát is közvetítette⁹ számunkra, egy interjúban¹⁰, csak Varga Bélát és Zalai Bélát említi a Böhm-hatást hordozó gondolkodók között.)

*

Milyen körülmények, milyen meghatározók váltották ki a kisebbségi etika megjelenését? Ha a szellemi előzményeket az eddigiek során már nagy vonásokban érintettem, és így megismerkedhettünk azzal a paradoxálisnak is minősíthető fejleménnyel, hogy a magyar filozófiai gondolkozást az európai irányzatokhoz közvetítő s ily módon a provincializmus ellen is fellépő újkantianizmus egy sajátosan helyi fogantatású (ám jelentésében általánosabb érvényű) bölcseleti-erkölcstani törekvést táplált, a társadalmi valóságban gyökerező tényezők megjelölésével még adós vagyok.

Amikor Heller Ágnes még a munkásmozgalom, illetve a marxizmus és az etika viszonyát feszegette, e relációt elemezve, néhány — a bennünket foglalkoztató kérdések szempontjából is — releváns megfigyelést vetett papírra. Ezek szerint valamely társadalmi mozgalom — s tegyük hozzá: nagyobb közösség — akkor találja magát szemben az etika kérdésével, ha válságba került s ennek következtében már nem elégedhet meg helyzetének, sorsának spontán alakulásával/alakításával. Etika iránti igény támad ott és akkor, ahol és amikor az illető mozgalom vagy közösség résznek, viszonytényezőnek

⁷ I.m. 126.

⁸ Halasy-Nagy József: *A filozófia története*. Bp. 1943. 359.

⁹ Hajós József: *Böhm Károly filozófiája*. Buk. 1986.

¹⁰ Uő.: *Úttörő befogadók és alkotó továbbfejlesztők. = Harangszó a mélyből*. Bp. 1991. 181.

ismeri fel magát az osztársadalom, illetve a történelem rendszerében. Nélkülözhetetlenné válik az erkölcsi eligazítás minden olyan pillanatban és szituációban, amelyben az egyének kollektíven válaszütra kénytelenek lépni. És végül, erkölcsstani elmékedésekre, erőfeszítésre buzdít annak a felismerése, hogy a történelem szorításába került népcsoportnak, mozgalomnak hiteles önismeretre, önmagával való szembesülésre, önrevízióra van szüksége.¹¹

Márpedig Trianon után az erdélyi magyarság — mutatis mutandis — az előbbieken vázolt feltételek közé, az említett hatások nyomása alá került. Kiszakadt az anyanemzet s állama viszonylagos, de mégis hatékony védettségből, s arra ítéltetett, hogy — mint egy korabeli kolozsvári napilap cikkének címe megállapította — fehér zászlókkal várja az ismeretlen végzet beteljesülését. A kisebbségi helyzetbe jutott erdélyi magyarságnak többszörös válsággal kellett megküzdenie, hisz egész addigi helyzete, élet- és értékrendje, önképe alapjaiban rendült meg. Néhány év leforgása alatt rá kellett döbbsennie arra, hogy a csodába illő kedvező fordulat várása semmit nem változtat helyzetén. Eliteknek és egyszerű emberek tömegeinek választaniuk, dönteniük kellett. Menni vagy maradni? Tudomásul venni az új kereteket vagy konokul elutasítani azokat? Letenni a hűségesküt, avagy vagonlakóvá válni? Kitarítani vagy beolvadni?

A kínzó kérdésekre, a gyötrő dilemmákra sokféle pillanatnyi válasz adódott, rögtönzött megoldások is kínálkoztak. Százerek éltek is velük. Azoknak azonban, akik nem távoztak s a szülőföld vonzásában továbbra is itt akartak létezni meg dolgozni, akik nem csupán a pillanatnak éltek, hanem a holnap kilátásait is fürkészték, fogódzókra volt szüksége. Eszmények és értékek biztosította eligazításra, támaszra vártak.

De kitől, kiktől remélhették ezt az eszmei-morális segítséget?

A politika, amelyet nem elégített ki a határrevízió ábrándja vagy a passzív ellenállás, maga is iránytűt keresett. Márpedig az eddigi történelem azt mutatta, hogy a magyar társadalom feladatait és alternatíváit főként a politikusok jelölték ki, a nemzet gondjait és jövő aspirációit viszont a költők, az írók, a küldetéses váteszek öntötték szavakba. Közismert, hogy a magyar művelődésben a filozófiának többnyire Hamupipőke-szerep jutott, az elméleti igénytel kidolgozott ideológiák is hiánycikknek számítottak, az irodalom azonban szinte mindent felvállalt és teljesített, amit a nagy európai kultúrákban a köznek határozott arcélű bölcséleti ágazatok és szakosított tudományos diszciplínák nyújtottak. Nem kevésbé elterjedt volt a kissé lemondó szentencia, amely szerint magyar filozófusok még vannak, ám magyar filozófia nincs, és talán nem is lehetséges.

Ezek a hiányok és handicapek, még fokozottabban érvényesültek a romániai feltételek között, hisz — a teológiákon kívül — itt nem működtek olyan tanszékek vagy pláne kutatóintézetek, ahol az új helyzetet és valaminő magatartásbeli, erkölcsi stimulenseket kifejező eszmerendszer kialakítható lett volna. A sürgető közösségi rendelésre elsőnek az irodalom, az irodalmi igényű közírás válaszolt. Elhangzott Kósék *Kiáltó Szója*, majd transzilvanista ihletésre s már a bemutatott újkantiánus eredetű kultúr- és értékfilozófia bábáskodása révén megszületett a kisebbségi éthoszt elvekben, követelményekben összefoglaló tan. Műfajilag főként az esszében, a tanulmányban jelentkezett, ám a költészet, a próza is közvetítette. A szépirodalmi tolmácsolás — érthető módon — jelentős mértékben növelte határfokát. Utalok itt például Reményik Sándor verseinek visszhangjára.

¹¹ Heller Ágnes: *Az etika helye a marxizmusban. — Érték és történelem*. Bp. 1969. 107—108.

Elgondolkodtató, hogy noha Tavaszy-nál észlelhető a falu, a táj jellegzetességei iránti vonzalom, egy kisebbségi népcsoport etikáját megfogalmazó írástudók nem fordultak módszeresebben a népi szokások és értékek világa, mondjuk a „rendtartó székely falu” Imreh István feltárta közösségi törvényei felé, hogy a létparancsként tételezett normák felmutatásában belőlük is merítsenek. Igaz, s ezt Benkő Samunak köszönhetően tudjuk, az „erdélyi magyar, román, szász népművészettel való megismerkedés indítja el benne [Kosban] azt a gondolatcsírát, melynek későbbi kifejelete «transzilvanizmus» néven vált ismertté”. És ugyancsak egy Benkővel folytatott beszélgetésben (1976) számolt be Kós azokról az ifjúkori, Szebenben és másutt szerzett hétköznapi élményeiről, amelyek a románsággal és a szászokkal való jó viszony szükségességére rávezették.¹²

A kisebbségi etikával szoros kapcsolatban lévő transzilvanizmus Erdély (nemegyszer általa mitizált) múltjában gyökerezett, s a három nép együttélésének, a három művelődés kölcsönhatásainak az idilltől nem mindig mentesen bemutatott valóságára hivatkozott; többen úgy látták, hogy tulajdonképpen az erdélyi életérzést hozta felszínre. A kisebbségi etika meghirdetői szintén ezekből a forrásokból táplálkoztak, ám számukra eligazítónak bizonyult az is, amit Bartók György, Böhm Károly legközelebbi tanítványa és értelmezője jelentett ki: „...az ontológia tényei az axiológia követelményeinek cáfolatául soha nem szolgálhatnak, mert nem az axiológia követelményeinek kell az ontológia tényei szerint, hanem az ontológia tényeinek kell az axiológia követelményei szerint alakulnia.” És: a „mélyebb valóságot a *kell* fejezi ki, nem a *van*, az axiológia adja elő és nem az ontológia”.¹³ Nem nehéz felismernünk, hogy egy ilyen koncepció a (kedvezőtlen) tényekkel, körülményekkel való — nemegyszer hősies — dacolásra, ellenállásra bátorít, ám a valóságtól való elrugaszkodást, a Don Quijote-i szélmalomharcokat is igazolhatja. Ezért is van az, hogy a kisebbségi etika a lehúzó, megalkuvásokra kényszerítő erejű mostoha, kicsinyes viszonyok és a categoricus imperativusok, az európai humánus emelkedett elvárásai közötti feszültségében jött létre, s mindvégig ebben a — tragikus szemléletet is gerjesztő — közegben fejtette ki hatását.

Jól nyomon követhetők ezek a sokszor ellentétes tendenciák Tavaszy Sándornál, aki kétségtelenül elsőnek vetette fel az erdélyi magyarság éthoszának — sajátos világnézeti keretekben történő — kidolgozását. Ő volt az a gondolkodó, akiben a legvilágosabban tudatosult a magyar kisebbség válsága, s erre nem csupán helyzetismerete, empátiája, hanem az akkori általános európai, sőt világválságra reflektáló — borulató — művelődésfilozófiában való otthonossága is alkalmassá tette. Egy régebbi írásomban¹⁴ Kierkegaard és Tavaszy viszonyát feszegetve rámutattam, hogy az egzisztencializmus befolyása is érvényesülhetett annak a vízióknak kivetítésében, amely a kisebbségi embert állandó veszélyeknek kitett, démonok uralta, kiszámíthatatlan világban élő, üldözött és szorongó lénynek látatja. Tavaszy épp ebből a helyzetből s a belőle sarjadó tragikus szemléletből vezette le etikáját, amelytől azt várja, hogy „a kisebbségi organizmust alapjaiban pusztító” bajt, a megtartó és perspektívákat nyitó világnézet hiányát részben pótolja. A kisebbségi világnézet, illetve etika és a belőlük táplálkozó nevelés feladatát abban jelölte meg, hogy segítsen a „közös nemzeti éthoszt” a népcsoport minden tagjában meggyökereztetni. Ettől függ a jövő.

A kisebbségi sorssal járó bajok, kísértések ugyanis oly nagy megterhelést jelentenek, hogy az egyén egymaga nem tud velük megbirkózni. A démoni világ fenyegetésével csak

¹² Benkő Samu: *Utószó Kós Károly Életrajz* c. kötetéhez. Bp. 1991. 243—244.

¹³ Bartók György: *Az erkölcsi érték filozófiája*. Kolozsvár—Bp. 1911. 158.

¹⁴ Gáll Ernő: *Kierkegaard és Tavaszy*. = *Pandora visszatérése*. Buk. 1979. 179—190.

egy kisebbségi világnézet és etika, valamint a belőlük inspirálódé nevelés alakította és általuk edzett etnikum szegülhet szembe. Ez az erkölcsstan akkor lehetséges, ha az egyetemes erkölcsi normákat az adott kisebbségi helyzet követelményei szerint „élezi ki”.¹⁵

Ha a „keresztyén eticizmus” jegyében koncipiált kisebbségi erkölcsant megalapozó tanulmányában főként e tan belső, a kisebbségi „corpus” tagjainak összetartását és ellenállását fokozó funkciójára helyezte a hangsúlyt, néhány évvel később közölt írásában már elsősorban a magyar—román viszony morális megalapozását szorgalmazza. Tavasz nyilván felismerte, hogy a kisebbségi etikának nem csupán a veszélyeztetett népcsoport belső kohézióját kell erősítenie, hanem az anyanemzethez és a vele együttélő többséghez fűződő kapcsolatainak erkölcsi szabályozása is feladatai közé tartozik. Ez az etika ugyanakkor elképzelhetetlen, alkalmazhatatlan, ha nem vértéz fel a gyűlölködést szító nacionalizmus ellen; ha nem serkenti és nem motiválja a kisebbségi és a többségi kultúra közötti alkotó/termékenyítő kölcsönhatásokat és a híd-szerepet nem legitimálja erkölcsileg is.¹⁶

Tavasz különbséget tesz érzelmi természetű, pszichológiai és etikai nacionalizmus között. Míg az előbbi szeszélyes, megbízhatatlan és kifelé, hódításra irányul, az utóbbi arra törekszik, hogy megismerje, elsajátítsa és személyes élettartalmává tegye mind a saját, mind a másik nép művelődését. A magyarságnak és a románságnak meg kell haladnia a nacionalizmus ama formáját és megnyilvánulásait, amelyek arra ösztönzik, hogy művelődésük értékeit pusztán a nemzeti lelkesedés igazolóiént, a politika eszközeként kezeljék. A két nép egymáshoz való viszonya akkor fog megváltozni, tisztázódni, amikor íróik, művészeik alkotásai nem a nemzeti gögöt táplálják, nem csak ünnepi alkalmakkor hivatkoznak majd rájuk, hogy a velük való kérkedéssel ellenséges indulatokat fűtsenek.

A kisebbségi etika kezdeményezője úgy véli, hogy e tan normáinak a románság szellemi javaival kapcsolatban is érvényesülniük kell. „Súlyos felelősség terhel minket ebben a tekintetben a románsággal szemben — írja —, és a románságot is velünk szemben. Kétségtelen, hogy nagy mulasztások nehezedenk ránk.”¹⁷ Ezek a mulasztások abban nyilvánulnak meg, hogy kölcsönösen nem ismerik egymást. A magyaroktól idegen maradt a román népi és magas kultúra, ám a románságnak be kell látnia, hogy kényszerrel, nyelvvizsgákkal nem lehet egy nyelvet s egy művelődést megszerettetni. A románoknak fel kell ismerniük, mégpedig saját érdekükben, hogy a nagy összefüggések — számukra adott — közvetlen láncszemét, a magyarságot nem ugorhatják át. Számolniuk kell tehát vele és sajátosságaival, be kell építeniük „saját etikai közösségükbe”.¹⁸ Nem szabad bizonytalanságban hagyniuk a magyarságot, mert bizonytalanságban minden nép megrontható.

Bölcs, előrelátó és — fájdalom — változatlanul időszerű megállapítások ezek. Valóban magasrendű erkölcsi felelősséget sugallnak.

Ugyanez a szellem hatja át Imre Lajos négy évvel később napvilágot látott írását, amely talán a kisebbségi erkölcsstan rendszeresebb kifejtésére vállalkozik.¹⁹ Jellemző, hogy

¹⁵ Tavasz Sándor: *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Cluj-Kolozsvár 1928. 4.

¹⁶ Tavasz Sándor: *Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez*. Erdélyi Helikon (a továbbiakban: EH) 1934. 9.

¹⁷ I.m. 665.

¹⁸ I.m. 667.

¹⁹ Imre Lajos: *A kisebbségi élet erkölcsstana*. EH. 1938. 1—3.

ez a szintén a „keresztyén etikai felfogás” égisze alatt közzétett kifejtés ugyancsak a helikoni irodalom folyóiratában jutott nyilvánossághoz. Imre Lajos erkölcstani építkezése, amely erőteljesen teológiai ihletésű, abból az alaptételből indul ki, hogy egyén és közösség egymásra van utalva, közös felelősséget hordoz. A kollektivitásokat a felelősségtudat s a rendeltetéstudat tartja fenn, mindkettő isteni eredetű, s ebből is következik, hogy őket a szeretet révén lehet és kell beteljesíteni. A kisebbségi élet a közösségi élet egyik formája, épp ezért a közösségi élet szabályai rá is vonatkoznak.

A kisebbségi élet az adottság és a rendeltetés közötti feszültségben zajlik, igazi valóságát azonban a rendeltetés biztosítja. Ez a — Bartók György megfogalmazta, említett felfogásra utaló — nézet azt is tartalmazza, hogy a kisebbség sorsa nem számától, hanem rendeltetésének világos felismerésétől és vállalásától függ. E sors lényegi meghatározója, hogy egy többségi nemzettel együtt alakul. Két közösség áll egymással szemben, és viszonyuk, (kívánatos) együttműködésük azon múlik, sikerül-e elkerülniük a konfrontációt, sikerül-e rendeltetésüket felismerniük. Ez ugyanis egymás szolgálatát sugallja.

Imre Lajos etikája feladatok és köteleességek megjelölésével kívánja a kisebbségi népcsoport létét, illetve a két közösség kapcsolatát szabályozni. Míg a kisebbségtől azt várja, hogy — többek között — őrizze saját életének jellegzetességeit, rendeltetését adekvát életformákban valósítsa meg, de egyben — a lojalitás követelményei szerint — az állam javára is munkálkodjék, a többség — szerinte — ama morális parancsot kövesse, amely a kisebbség iránti felelős magatartást igényli. Becsülje meg és tartsa tiszteletben a kisebbség sajátosságait, s adjon arra lehetőséget, hogy a közös munkában — a maga adottságai, jellegzetességei kibontakoztatásával — vegyen részt.

A kisebbségi erkölcstan elválaszthatatlan a politikától, amelyet irányítania kell, kitéüntetett területe azonban a nevelés. Tavaszival együtt Imre Lajos is megkülönböztetett fontosságot tulajdonít annak a pedagógiai tevékenységnek, amely — a politikával együtt — az erkölcsi normák, feladatok és köteleességek gyakorlati teljesítését lehetővé teszi. A kisebbségi életre történő nevelés a többséggel való kölcsönös megértést és megbecsülést stimulálja. Arra készíti, hogy a közösség belső lelki együvé tartozását, egységét szilárdítsa; ugyanakkor a kisebbségi komplexusok leküzdését, a meghunyászkodást kifejező magatartások kiiktatását serkenti; a környező világ valós megismerésére szólít.

A nevelésügy és a politika mellett a kisebbségi etikát — érthető módon — erős szálak kötik a joghoz, a jogtudományhoz is. A kisebbségi kérdés rendezése ugyanis elsősorban jogok szavatolásában rejlik, a kisebbségi törekvések főként a megmaradást, a sajátos életformát, művelődést biztosító jogok kivívására, tiszteletben tartására irányulnak. Ezért jelentős Paál Árpád kísérlete, hogy a kisebbségi erkölcs és jog viszonyát tisztázza.²⁰ Szerzőnk szintén közösségnek tekinti a „népkisebbséget”, amely nem egyszerű számadatot, mennyiségi viszonyt jelent. Épp e közösségi minősége szabja meg, hogy az erkölcs nélkülözhetetlennek mutatkozik, amikor helyzetét, sérelmeit és jövőjét vizsgálják. Az erkölcs illetékessége ugyanis döntően abból fakad, hogy a kisebbség nem egyének pusztá összege, hanem közösség. Paál Árpád erkölcsi követelményként is posztulálja, hogy e kollektivitások önrendelkezési joga elismertessék. Az egyént csak a közösségi lét tudja sajátos jegyeivel, értékeivel együtt megőrizni, következésképp a beolvasztó, elnemzetlenítő politika, amely éppen e sajátosságok eltüntetésére tör, mélyen erkölcsellenes.

²⁰ Paál Árpád: *Erkölcsi szempontok a népkisebbségi jogban*. Magyar Kisebbség 1935.

Paál Árpád számára axióma, hogy a jogfejlődés az erkölcsi erők hatása alatt megy végbe. Valószínűleg ennek az összefüggésnek a tudatában tartja elengedhetetlennek, hogy a fejlődés belső akadályait (hiúság, önzés stb.) elhárítsák, s az önzetlenséget, az összefogást, a népcsoport erkölcsi erejét megsokszorozó erényeket ápolják és gyarapítsák.

*

A kisebbségi sorsot rendeltetésnek láttató s azt erkölcsi feladatként felfogó etika megfogalmazói egy távlatos kompenzáció lehetőségeit is felvillantották. Eszerint a kisebbségre küldetés vár, amelynek teljesítését az tenné lehetővé, hogy helyzetéből kifolyólag bizonyos különleges képességekkel rendelkezik. A hátrányos megkülönböztetések elszívásából erkölcsi-szellemi többlet fakasztható, s a vállalt misszió sok mindenért kárpótol. Elégtételt kínál, ám a perspektivikus kárpótlást kizárólag hatványozott erőfeszítéssel, alkotással, értékteremtéssel lehet megszerezni.

Tavaszy Sándor — különbséget téve lét és élet között — arra ösztökél, hogy ne pusztán létezzünk, hanem életünket a benne rejlő összes potencialítások mozgósításával bontakoztassuk ki. A népcsoport szintjén ez a kiterjedés önmagunk állandó meghaladását igényli, s a népben lappangó hatalmas szellemi erők felkarolását, érvényesülésük támogatását jelenti. A kisebbségnek nem szabad megelégednie azzal, hogy úgy él, ahogy tud. Tagjai nem engedhetik meg maguknak azt sem, hogy csak egyéni kedvteléseikben találják meg létük értelmét. A kisebbségi életparancs — Tavaszty szerint — azt követeli, hogy a kell jegyében alakítsuk sorsunk. Persze e *sollen* tartalmát és irányító célját filozófiailag kimunkált eszméknek kell betájolniuk. Ezért pótolhatatlan a kisebbségi létet és aspirációkat tükröző világnézet, valamint a hozzá illeszkedő erkölccstan.

Az erdélyi gondolatnak elkötelezett irodalomban és kultúrfilozófiai elmélkedésben gyakran előforduló „kagyló”-motívum a kisebbségi sors küldetéses jellegét proklamáló eszme-futtatásokban is megtalálható. László Dezső, aki a kisebbségi élet nyújtotta ajándékokat kívánta felmutatni, rosszalta, hogy mindig és szinte kizárólag a kisebbségbe kerülés negatívumait, a vele járó pusztulást, halált idézik fel. Ő az életre, a pozitívumokra helyezte a súlyt. „A sokat szenvedett kisebbségi magyarság megérdemli — írja —, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket a fájdalomtól marcangolt kagyló teste termelt ki, minden magyarnak és az egész világnak örömére.”²¹ Ami a gyöngyöket, ezeket az ajándékokat illeti, László Dezső a szétszakadt politikai egység helyett kiépítendő lelki egységet, a megszenvedett, tehát mélyebb magyarságot, a demokratikusabb szellemet, az erdélyi középosztály és a kétkezi dolgozók összefogásának a szükségét említette. Aláhúzta az egyházaknak mint a lelki ébredés ösztönzőinek szerepét, majd leszögezte: „A kisebbségi sors újabb ajándéka az egész magyar élet elfogulatlan szemléletének lehetősége.”²²

Imre Lajos úgy vélte, hogy a kisebbségi élet új lehetőségeket teremt az erők fokozottabb építésére, a nagyobb önfegyelmzésre. Nem csupán a belső elmélyültebb életnek kedvez, amivel példát mutathat a többségnek, hanem az ellentétek áthidalását is jobban elősegítheti.²³ Paál Árpád, akít — mint láttuk — az erkölcsi fejlődés funkciója behatóan foglalkoztatott, meg volt arról győződve, hogy a kisebbség inkább hozzá tud járulni az emberiség morális előrehaladásához, mert a kis egységek közelebb állanak az

²¹ László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Új Arcvonal, Cluj-Kolozsvár 1931. 129.

²² Uő. uo. 137.

²³ Imre Lajos: i.m. EH. 1938. 3.

emberekhez, bensőségesebbek, mint a nagyok. „A kis egységek előtt tehát az a nagy hivatás áll — írja —, hogy az emberiség erkölcsi fejlődésének a kidolgozói legyenek. Csakis ők lehetnek azok.”²⁴

Az egyetemes kisebbségi misszió legigényesebb kifejtésének szellemi atyja Makkai Sándor. *Magunk revíziója* című, sokat idézett művében a kisebbségek világhivatását vetette fel. Egy régebbi gondolatára visszatérve, koncepcióját azzal támasztotta alá, hogy az európai kisebbségeknek egyrészt fel kell ismerniük: a politikai önállóság és hatalom hiányában csak a nemzeti tradíciókon alapuló, önálló szellemi és erkölcsi élet szavatolhatja fennmaradásukat, másrészt tisztában kell lenniük azzal is, hogy kultúrájuk nem lehet elzárkózó. Az anyaországtól elszakítva, a kisebbségi művelődéseknek a humánus egyetemes értékei felé kell tájékozódniuk, energiáikat az általános emberi célok szolgálatába is állíthatják. Ők hivatottak arra, hogy a nemzetek közötti közeledést és megértést sarkallják. E küldetés teljesítése során szenvedéseik is értelmet kapnak.²⁵

Az erdélyi magyarság esetében szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy semmiféle földi hatalommal nem rendelkeznek. Éppen ezért léte és jövője zálogait egyedül a lélek és a jellem impériumában találhatja meg. Az oda vezető út azonban mély önrevíziót követel. Makkai írásában együtt találjuk a társadalmi mozgalmak és közösségek etikai orientációját sarkalló — már említett — tényezőket. Őbenne ugyanis nem csupán az első világháborút követő kataklizma, majd az átfogó válság tudatosult drámai intenzitással, hanem a megrázó élményből messze sugárzó katarktikus ösztönzések is fakadtak. Makkai elutasította mind az eszményítő, mind a romboló múltképet, s a romantikus szemlélet helyett a kritikai megközelítéseket helyezte előtérbe. Ebben az optikában nem mindig és nem kizárólag a kedvezőtlen külső tényezők a bajok forrásai: a felelősség megállapításában a saját hibák és vétkek megfelelő, tényleges fajsúllyal jelentkeznek. Ezért is sürgette a megcsontosodott előítéletek felszámolását, ezért hangoztatta nyomatékosan, hogy a valóság mögött elmaradt fogalmakat a tényekhez, az új jelenségekhez kell igazítani. Makkai nagy meggyőző erővel állította, hogy a zárt, megmerevedett nézetekhez, értékrendhez való ragaszkodás életveszélyt rejt magában. Előítéleteink foglyaként csak önpusztító védelemben lehet részünk. Konklúziója a halált hozó csökönyösség helyett az élettel való lépéstartásra buzdított.

Különösképp időszerűek mindmáig Makkai ama tételei, amelyek a bírálati önreflexiót kiegészítő, azt kiegyensúlyozó értékörzést emelték ki. Számára életparancs volt azoknak az értékeknek a védelme, amelyekben a nemzeti kisebbségi sajátosságok jutnak kifejezésre. Makkai felfogásában nem volt hely sem a „kalandor dicsőségahajhászat”, sem a „maradi elzárkózás” számára.²⁶

Le kell szögezni, hogy a kisebbségi küldetést nem egyedül Erdélyben hirdették meg. A kompenzálás szükséglete más utódállambeli magyar írástudókban is hasonló gondolatokat indított el. Nyilvánvaló, hogy kölcsönhatás is érvényesült közöttük, hisz a kisebbségi helyzetbe kerülés traumáját nagyjában hasonló feltételek között kellett elszenvedniük. Erőteljesen jelentkezett ez a gondolat a Felvidéken, ahol Győry Dezső „kisebbségi géniusza”-ban és Fábry Zoltán „szlovenszkói küldetésé”-ben bukkant fel. Fábry felismerte a kisebbségi megpróbáltatásokból szinte elkerülhetetlenül származó alacsonyabbrendűségi komplexus káros következményeit. Óvott a sikerélmények kóros formában is megnyilvánuló kergetésétől, de arra is törekedett, hogy a demoralizálódás, az

²⁴ Paál Árpád: i.m.

²⁵ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Cluj-Kolozsvár 1931. 42—43.

²⁶ Makkai Sándor: i.m. 40, 41.

önfeladás ellen mozgósító eszményeket jelöljön meg. A legkevesebb legtöbbrre való fokozásának jegyében a közösségi önmeghaladást népszerűsítette.²⁷

E missziós tudat és etika mindenütt a humanizmus gondolatvilágának szövetségeseként lépett fel. A „kisebbségi humanizmust” fűtötte, ez viszont a demokrácia, a társadalmi igazságosság és a béke értékeit védő európai emberséggel találkozott. Fábry antropológiai jellegű értelmezésben az adottságokból kitörő, azokat megváltoztató lény pontencialitásaihoz kötötte, Kacsó Sándor pedig — történelmi előzményekre utalóan — az élet követelményeiből vezette le.²⁸

*

Sajnos a történelemnek másra volt „szüksége”, s a kisebbségi messianizmus — a többi profetikus tanhoz hasonlóan — szép és nemes, ám illuzórikus törekvésnek mutatkozott. A világhivatás csak az eszmények szférájában érvényesült. A politika gyakorlatában nem a népeket, nemzeteket közelítette egymáshoz; a nagyhatalmi terjeszkedés manipulálta kisebbségi kérdés a második világháború kiobbantásának egyik tényezőjévé vált. Az oly vonzó módon kifejezett küldetés hitelét belső meghasonlások, revokálások is gyengítették.²⁹ A lelki és jellembeli impérium emelkedettsége és vonzereje nem bizonyult elég hatékonynak épp ama gondolkodó esetében, akinek nevéhez kapcsolódott. *Nem lehet* című, ugyancsak napjainkig idézett és vitatott írásában Makkai Sándor azzal indokolta meg Debrecenbe költözését, hogy „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”, és fel kellett továbbá ismernie: maga a kisebbségi kategória emberhez méltatlanná, lelkileg pedig lehetetlenné vált. Muszáj volt arra is rádöbbennie, hogy „a magyar kisebbségi nemzetdarabok teljesen képtelenek az életre...”³⁰

Válaszként megszületett az „ahogy lehet” erkölce, amely — a kisebbségi etika más szabályaival és imperativusaival együtt — a hetvenes években ébredt fel hosszas Csipkerózsika-álmából. Ébresztőit (köztük e sorok íróját is) keserű tapasztalatok, csalódások vezették rá arra, hogy az „együttélő nemzetiségek” eufemizmusa egy átmeneti, ígéretes szakasz után az újból visszaállított és mind elviselhetlenebbé váló kisebbségi státus elkendőzését szolgálja. Az erdélyi gondolat fölött nem járt el minden tekintetben az idő, ahogy azt rajongásunkban 1945 után hittük és öntelten bizonygattuk. Múltszépítő és idillikus vonásaitól mentesülten eszmei-morális vértetnek kínálkozott az egyneműsítő politikával szemben. És valóban: az új életre kelt (korszerűsített) erdélyiség s a vele szimbiózisban feltámasztott kisebbségi etika a túlélésre kifejtett erőfeszítéseket táplálta. Mikó Imre és Venczel József, az Erdélyi Fialatok és a Hitel önismereti vizsgálódásainak újrafelfedezésével szerves összefüggésben, Tavasz Sándor és társainak öröksége szintén nélkülözhetlenné vált. Ezt Balázs Sándor munkája³¹ kitűnően megvilágította.

És ma?

Az erdélyi bölceleti iskola s a belőle kinőtt kisebbségi etika utóélete ellentmondásosan alakult. Akárcsak a transzilvanizmusé. Ha nem is oly rég Hajós József még azt nyilatkozta, hogy az ötvenes évek végén a magyar kantianizmust kizárták a

²⁷ Fábri Zoltán: *Szlovenszkói küldetés*. = *Palackposta*. Bratislava 1960. 167—214.

²⁸ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Bp. 1985.

²⁹ Később a *Magunk revíziója* emelkedett humánumától Makkai — sajnos — eljutott a nacionalizmus igazolásához, aminek *Erdély társadalma* című írásában (1941) adott hangot.

³⁰ Makkai Sándor: *Nem lehet*. = *Nem lehet*. Bp. 1989. 107—109.

³¹ Balázs Sándor: *Tavasz Sándor filozófiája*. Buk. 1982.

haladó hagyományok köréből, Böhmöt pedig nem tartották számon az értékelmélet kezdeményezői között³², napjainkban ez a helyzet nyilván kedvező irányban változott. Tavasztyék erkölcsstani hagyatékának azonban nem nőtt meg az ázsiója. Az egyén önrendelkezését maradéktalanul felszámoló totalitarizmus bukása után a közösségi célok s az irántuk vállalandó elkötelezettségek vonzereje alaposan megcsappant, s mind többen hivatkoznak Makkainak a kisebbségi állapot tartós elviselhetetlenségét kimondó tételére. Nemcsak idézik lemondó szentenciáját, hanem őt a gyakorlati következtetések levonásában is példának tekintik.

A kisebbségi gondolatvilág és összetevője: a kisebbségi etika komoly erkölcsi kopást szenvedett. Ligeti Ernő annak idején még azt írhatta, hogy „a kisebbségi élet oxidálási folyamatának” egyik legértékesebb terméke: „a közösségi etikum”³³; ma már ezt az értékelést többen kétségbe vonják. Cs. Gyimesi Éva szerint a kisebbségi ideológia, a transzilvanizmus mint „erkölcsközpontú ideológiai képződmény eleve magában hordja a folytonos politikai kompromisszumoknak a lehetőségét. Nagyon nehéz a helytállás erkölcsé és a beletörődés közötti határvonalat meghúzni.”³⁴ Ezért is viszonyul kritikai fenntartással a gyöngyragyó-szimbólumhoz, mert benne a ragyó védekezése „kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt értékteremtéssé emberiesül”.³⁵ Elutasító bírálatban részesül az a kisebbségi intézményhálózat is, a keretei között tevékenykedő értelmiségiekkel együtt, amely a „megmaradás-erkölcs”-ben vélte hivatását, legitimációját megtalálni, de csak pusztá védekezésre szorítkozott.³⁶ Egyesek úgy látják, hogy a morálisan igazolt állandó defenzíva végső fokon képviselőinek valamilyen előjogait biztosította.

Feltehető, hogy e megnyilatkozásokban a sok kudarc, az elszenvedett megpróbáltatások s az 1989-es fordulat utáni újabb csalódások keserű élménye is munkál. Nem vitás, hogy mind az erdélyi gondolat, mind a vele érintkező kisebbségi erkölcsstani bírálatra szorul. Volt is részük — megjelenésük óta — jogos és kevésbé jogos kritikákban. Az egymást követő nemzedékek, akárcsak most is, többnyire a tőlük való elhatárolódásban keresték és találták meg identitástudatuk nélkülözhetetlenek ítélt elemeit.

Igaza van Cs. Gyimesi Évának: az általa bírált ideológia magában hordozta a folytonos politikai kompromisszumok lehetőségét. Persze a lehetőség nem mindig lesz valósággá, és a kisebbségi helyzetben, főként a zsarnokuralom körülményei között szinte elkerülhetetlen kompromisszumok sem egyformák. Vannak jók és vannak rosszak. Éppen ezért nem mind elvetendő; a politika többnyire él is velük. A jó kiegyezések rendszerint létmegőrzők, sőt gyakran az építő kibontakozást teszik lehetővé. Csak egyet tudok érteni Cs. Gyimesi Évával a tekintetben is, hogy valóban hatékony kisebbségpolitikára van szükség, és kívánatos lenne megtalálni az egyensúlyt az átvészelés transzilvanista, illetve — az ő fogalomrendszeréhez folyamodva — neotranszilvanista eszmevilága, valamint a küzdelem korszerű, hatékony jogi és politikai irányelvei között. Úgy gondolom, e törekvés nem zárja ki, sőt megkívánja az erkölcsi szempontokat. Ezek egyébként fokozottan tért nyernek a kisebbségi kérdés nemzetközi rendezését sürgető véleményekben. Erkölcs és

³² Hajós József interjúja: i.m. 179.

³³ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár é. n. 212.

³⁴ Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Korunk 1991. 10.

³⁵ Uő. uo.

³⁶ Magyarai Nándor László: *Marasztalnak, tehát megyünk*. Regio 1991. 4.

politika elvileg nem összeegyeztethetlenség, s nem szabadna ab ovo lemondani arról, hogy a köztük lévő távolságot csökkentsük.

És ami véleményem szerint a legfontosabb: nem szabad lemondani a hagyományokban oly gazdag művelődésünk sajátos jegyeiről, jellegéről. A nemzethez tartozás erősödő tudata nem zárja ki az évszázadok során kialakult/kialakított értékekhez való ragaszkodást. Nem tagadja azok ápolását. Az egyetemes magyar kultúrában — a történelem viszontagságai folytán — különböző, a maga öntörvényei szerint fejlődő kisebbségi, diaszpórabeli művelődések nagy szintézisét ismerhetjük fel. Ez az egység a másságok ötvözetéből jött létre, és általuk is gyarapszik, színesedik. Erdély magyar művelődése egy jellegzetesen többarcú, különböző kölcsönhatásokat gerjesztő közegben jött létre, s éppen a változatos forrásvidékről nyert impulzusai révén jelent fontos értéket nem csupán a magyarság, hanem Európa számára is. A más és más, kisebb-nagyobb művelődések arculatának, értékeinek védelme nem feltétlenül provinciális beszűküléshez vezet. Ellenkezőleg, Európa-szerte izmosodik az a nézet, amely földrészünk változatos kulturális képzetében gazdagságának és főként jövőjének egyik fő biztosítékát jelöli meg.

Ezt a felfogást képviseli a transzilvanizmusban művelődéspolitikai kategóriát, esztétikai fogantatású, de végül is politikai programot látó Benkő Samu is, amikor az erdélyiség tudat változásait feszegetve a következőket állítja: „A jövő a toleráns nemzeti kultúrákban és azokon belül is a sokszínűség kibontakoztatásának a lehetőségében van elrejtve. Ennyiben van esélye az erdélyiségnek.”³⁷ Ebben az esélyben implicite a kisebbségi etikáé is bennefoglaltatnak. A lehetséges és szükséges funkcióinak hatékonyságát fokozná, ha alkalmazása során kiegészülne ama — eddig kellően nem értékelt — koncepció itt és most életbe ültethető változatával, amely új *Metamorphosis Transylvaniae*-ként Venczel József nevéhez fűződik. Most, amikor Dávid Gyula szavaival „a romániai magyar szellemiség egész organizmusának a valóságnak megfelelő helyreállításáról [van szó], ami e szellemiség egész vonulatainak a helyükre illesztését jelenti”³⁸, itt az ideje e nagy formátumú elképzelés és kidolgozója ébresztésének, méltatásának is. Ez annál is inkább halaszthatatlan, mert a közelmúltban hagyta el a sajtót a kolozsvári Hítel című folyóirat (1935—1944) válogatott tanulmányainak kétkötetes kiadása.³⁹ A „második” Hítel egyik irányadó írásaként jelent meg Venczel József tanulmánya, amely Makkai — „forradalmi írat”-ként értékelt — *Magunk revíziójából* indult ki, hogy belőle merítve „új magyar közszellemet”, megújított hivatástudatot és megfelelő társadalomszemléletet kezdeményezzen.⁴⁰ A koncepciózus tervezetből különösen időszerűnek érzem — a mai önismeret érdekében — a romániai magyarság demográfiai, gazdasági, közművelődési stb. helyzetének szigorúan tudományos felmérését. Egy ilyen átfogó, sokoldalú kataszter abszolút nélkülözhetetlennek mutatkozik az ugyancsak Venczel javasolta társadalomszervezés mai elindításához.

Mindez nem csupán tudományos feladat, hanem erkölcsi kötelesség is.

³⁷ Benkő Samu: *Toleráns nemzeti kultúrák*. Korunk 1991. 10.

³⁸ Dávid Gyula: *Merre és hogyan tovább Romániai magyar irodalmi lexikon?* Látó 1992. 3.

³⁹ *Hítel* I—II. Bp. 1991.

⁴⁰ Venczel József: *Metemorphosis Transylvaniae*. = *Hítel* I. 65—73.